

Válasz az opponensi bírálatokra

Tudományos bírálatok döntően két meghatározó szempont kombinációjaként közelíthetnek meg műveket. Az alapállításokra, következtetésekre koncentrálva, s hogy ezeknek a jövőben milyen tudományos kapcsolódási pontjai lehetségesek. Illetve arra, hogy mindez hogyan, milyen szemlélettel, nyelvezettel, történelem- és forrásértelmezéssel áll elő. A pályázati értékelésre benyújtott munkámmal kapcsolatos bírálói megközelítések zömmel az utóbbi nézőpontból fogalmaztak meg elgondolkodtató észrevételeket. Az általuk felvetett kérdésekre a következőkben összefoglalóan és egyénenként is kitérek. Elsőként arra, hogy melyek azok a főbb gondolati csomópontok, amelyeket a bírálati szempontok érintettek, vagy érinthettek volna. Válaszom terjedelme némi önkorlátozással igazodik a bírálatok összességének terjedelméhez.

Mivel bírálóim az általam felvetett főbb tézisekre és ezek összefüggő logikájára csak részben reflektálnak, röviden utalok ezekre. Kiindulópontom az volt, hogy a globalizációs tendenciák és a modern, nem-demokratikus politikai formációk összefüggéseinek vizsgálata során érdemes új szempontokat, fogalmakat, akár hipotéziseket is bevezetni. Feltevésem az, hogy a korábban elfogadott diktatúrateóriák tanulságait is figyelembe véve szükséges olyan felfrissített fogalmi kereteket keresni, amelyek segíthetik annak megértését, hogy bő száz éve miként formálódnak modern nem-demokratikus rendszerek. Ebben az érvelésben alapértelmezettnek tekintem a hatalmi struktúrák folyamatos differenciálódását, s ezzel összefüggésben kétségtelenül viszonyítási pontnak veszem azokat a formációkat, amelyek az alapvető emberi és polgári jogok biztosítását öndefiníciójuk, illetve legitimációjuk lényegi elemeként értelmezik, és a gyakorlatban is törekszenek ezek érvényesítésére. Mindazonáltal munkám célja nem ezeknek a szempontoknak a számonkérése azokon a formációkon, amelyek ezektől a szándékoktól és gyakorlatotoktól kisebb vagy akár nagy mértékben eltérnek. Céлом annak vizsgálata volt, hogy egy jól körülírható modern nem-demokratikus rendszer belső átalakulásai milyen dinamikákat mutatnak, s milyen mértékben válhatnak rezilienssé, túlélővé, akár más neven, változó imázsokkal, alkalmazkodó technológiákkal, működési gyakorlatokkal. Hasonlóan fontos kérdésnek gondolom annak értelmezését, hogy miként hatnak az ilyen változásokra a környező civilizációs impulzusok, szűkebb értelemben a modern globalizációs folyamatok, s hogy ezekre a külső impulzusokra a nem-demokratikus rendszerek milyen viszonzthatást gyakorolhatnak. Az elemzés másik sarkalatos kérdése az volt, hogy a szovjet típusú rendszerek felpuhuló szakaszai történeti előképei-e a jelenlegi hibrid modelleknek. A kelet-közép-európai térség szovjetizálásának első szakaszában a koalíciós, illetve a népi demokratikusnak mondott kormányzás különösen tanulságos vizsgálati tárgy lehet. Főként, ha figyelembe vesszük, hogy a nyolcvanas évek végi modellváltói kísérlet ezekkel a politikai formákkal már mint lehetséges optimális poszt(modern) hibrid megoldásokkal kalkulált, ezzel mintegy visszahajolva a kezdeti, átmenetnek szánt, „vegyes” szisztémához.

Közel négy évtizedes kutatómunka során igazoltnak láttam azokat a revizionista feltevéseket, melyek szerint ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához szükséges valamelyest eltávolodni a kezdeti, kremlinológiai „totalitárius”-rendszer leírásuktól. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy bár ez a szemléleti elmozdulás már eddig is fogalmak és értelmezések sokaságát hozta, a történeti folytonosságok logikája továbbra sem eléggé feltárt. Nem végleges megoldásokat kerestem, hanem olyanokat, amelyek továbblendíthetik az értelmezést a jelenkor releváns kérdései felé. Újabb fogalmakat, modellező lehetőségeket javasoltam, mindenekelött a korporatív fogalom újrahasznosítását a modern jobb- és baloldali központosító rendszerek keretezésére. Amellett érvelek, hogy ezen belül – egy korporatív skálát is feltételezve –

könnyebben követhetőbbek a modern központosító rendszerek jellemzői és változataik a különböző korszakokban, valamint érzékelhetőbbek a folytonosságok is.

Részben az újraakartatással összefüggésben az általam vizsgált rendszert nem nevezem sem kommunizmusnak, sem szocializmusnak, hanem tárgyiasabban leírhatóan *szovjet típusúnak*, a kelet-közép-európai oktrojált változatokat pedig *szovjetvariánsoknak*, mivel ezek a regionális változatok sosem váltak teljesen azonosakká a követendő mintával. Sőt, eredendő másságuk, majd látványos lázadásaik és kevésbé látványos divergálásaik hatással voltak az erősen centralizáló birodalmi mechanizmusok átalakulására is, így válhattak a nyolcvanas évekbeli modellváltási kísérlet időszakában potenciális térségi hibrid mintákká. Ennek az érvelésnek másik fontos eleme, hogy a globális civilizációs hatások (többek között a tudományos és technológiai forradalom, az integrációs készlettel, a tömegtársadalom kényszerítő pályái, a Szovjetunió geopolitikai helyzete és a modern versengések természete) egyfelől előmozdították az erősen központosító rendszerek létrejöttét, másfelől ugyanígy támogatták ezek lassú leépülését, illetve átalakulását, esetleg az egyes elemek folytonosságát is egy-egy térségben vagy államban.

A rendszerértelmezés egészét tekintve munkámat mindhárom bíráló ambiciózusnak, nagy ívűnek tekinti, ezen belül kiemeli, hogy az érvelés fogalmi kerete, nyelvhasználata a szokásosnál több új elemet tartalmaz. A narratíva egészére Majtényi György tette fel azt a kérdést, hogy az érvelés mennyiben polemikus, mennyire folytat dialógust. Úgy látja, hogy a mű alapvetően zárt fogalmi rendszer, ami kevésbé hagy nyitva kérdéseket. Örülök a felvetésnek, részben mert gondolkodásra inspirál, részben mert alkalmat ad arra, hogy a módszer mögött álló megfontolásaimat legalább röviden kifejtsem. Úgy gondolom, ha egy érvelés fogalomkészlete és narratívája több ponton eltér az általában elfogadottaktól, akkor polemikus és dialógusban van, nem kevés kérdés marad nyitva, még ha a megfogalmazás szintjén ezek egy része tézisszerű is. (Utóbbit leginkább a tömörség, terjedelmi takarékoság motiválja.) Könyvem bevezetése egyértelműen hangsúlyozza, hogy sok a nyitott kérdés, van még mit kutatni. Tény, hogy az általam idézett szerzőkkel inkább egyetértek, mint polemizálok, de ez a módszer nem szokatlan a történetírásban. A rendszeres polémia itt szétfeszítette volna a szöveget, a gondolatmenet túlságosan csapongó lett volna. Fő törekvésem ezért nem a korábbi teóriákat felsoroló értelmezés volt, viszont jeleztem, hogy több új fogalommal fogok dolgozni, s a szovjet típusú modellt a szokásostól eltérő keretekben helyezem el. Opponenseim ugyanakkor több esetben inkább ismert/elismert teóriákra hivatkoznak, főként Kornai Jánoséra, ezért később röviden kitérek arra, milyen megfontolásból választottam más utakat a leírásra. A bírálatokban vannak hasonló és eltérő hangsúlyok, válaszaimat részben a főbb problémafelvetések köré csoportosítom, majd egyes kérdésekre külön is reagálok.

Korábbi kutatásaimhoz képest ebben a munkában a szűkítés és bővítés együttes alkalmazásával azokat a kontextusokat emeltem ki, amelyekben fontosnak láttam következtetésem továbbgondolását, és amelyeket a későbbiekben is szisztematikusan vizsgálni szeretnék, illetve amelyeket a jelenkori formációs kérdések szempontjából is leginkább relevánsnak tartok. Ezek a szempontok határozták meg, mely interpretációs körből vonok be újabb irodalmakat. Emellett az értelmezői bővüléshez módszerként most is nagymértékben hozzájárult a szakirodalmak és a levéltári források többszöri újraolvasása, mivel az új ismeretek meglepően más árnyalatokat tudnak láttatni ugyanabban a szövegben. További impulzusokat jelentettek az oktatási és konferencia kihívások és szakmai beszélgetések is, amelyek a már megfogalmazott elképzelések továbbgondolása felé tereltek. Valójában ezek állandó, napi szintű dialógusok. Újabb szakirodalmakat főként azokon a pontokon vontam be, ahol az érvelésnek ebben a fázisában mindenképpen tovább akartam lépni, illetve ahol az eddigi gondolati struktúrákat meg akartam erősíteni. Ilyen kritikus kérdések voltak például: a kelet-közép-európai, s köztük a magyar korporatív elképzelések változásai az ötvenes évektől, a népi demokratikus elkanyarodás jelensége, az önfinanszírozás folyamata, a baltikumi rendszerváltás tanulságai, az

integrációs kényszerek összetevői, a hibridizáció trendjei és civilizációs kontextusai. Továbbá: a globális és regionális összefüggések érzékeltetésére új problémakeretekbe rendeztem a kritikus kérdésköröket (erőszak, integráció, stb.), átrendeztem a korporatív szintekre és előzményekre vonatkozó hangsúlyokat, és ezeket világosabban összekötöttem a hibridizálódás folyamatával. A bírálatok az új felvetéseket csak részben érintették, így leginkább az általánosabb, tágabb kérdéseket érintő felvetésekkel tudok foglalkozni.

Az első kérdés a rendszer jellege. Úgy gondolom, a szovjet típusú rendszer is értelmezhető korporatívként, s ilyenként vizsgálva láthatóbbak a kapcsolódási pontjai a jelenleg hibrideknek nevezett rendszerekhez. A szovjet, a korporatív és a hibrid fogalmak külön-külön is élénk tudományos diskurzus tárgyai, nagyon sok vitás ponttal, nyitott kérdésekkel. A fogalomalkotás és tipizálás is erősen mozgásban van, nincsenek domináns elméletek. A sokszínű értelmezői gondolkodást jól érzékelteti, hogy az általam szovjet típusúnak nevezett működést bírálóm közül csak Majtényi György nevezi szovjet rendszernek, Ö. Kovács József modern autoriterként vagy szovjetizált diktatúráként jellemzi, olykor szovjet típusú diktatúráként vagy „szovjetizált diktatúra”-ként. Utóbbi mintha arra utalna, hogy egy már létező diktatúra valamikor szovjetizálódott, az „oxfordi kiadású kommunista rezsimek”¹ fordulat pedig nyilvánvalóan mondattani elírás.

A korporatív felvetés kiterjesztését az egész rendszerre Majtényi György és Germuska Pál is újszerűnek tekinti, utóbbi kollégám viszont nem ért egyet vele, vagy csak részben. Teoretikusan ezt a kérdést részletesen csak ő tárgyalja, és döntően Kornai János kategorizálását fogadja el, mely szerint ez a rendszer diktatúra volt, autoriternek sem lehet nevezni. Ö. Kovács József is úgy látja, hogy vissza kellene térni ezekhez a tételekhez. Mindketten jelzik, hogy könyvemben Kornai 1993-as kötetének bibliográfiai leírásából a főcím lemaradt. Valóban így van, s ilyenkor a nem eléggé éber szerző nem tud nem szánni-bánni, köszönöm az észrevételt. Ugyanakkor Ö. Kovács József azt is írja, hogy a kimaradt „szovjet rendszer” főcím azért is fontos lenne, mert ez éppen annak meghatározó jellegére utalna.² Kornai címe azonban *A szocialista rendszer*, s többek közt éppen ennek az általánosan használt megnevezésnek az alternatívájaként javasoltam én a „szovjet típusú” kategóriát.

Mivel mindhárom bírálóm felvetette, hogy érveléséből hiányolja az explicit polémiát, ketten pedig főként Kornai János értelmezéséhez vezetnének vissza minden rendszerleírást, úgy látom, szükséges indokolnom, miért gondoltam mégis célszerűnek korábban jól működő elméletek mellé újakat is megfogalmazni. Kornai János említett munkája főként gazdasági nézőpontból írta le a működést, és arra a következtetésre jutott, hogy a rendszer tud ugyan reformálódni, de lényegét tekintve nem változtatható. Ezzel alapvetően követte a hayeki logikát is, mely szerint valami vagy tud plurális és hatékony lenni, vagy nem, s ha nem, kulturálisan civilizációs értelemben nagy valószínűséggel nem túlélő.³ A jelen hibriditási arányokat tekintve azonban én mégis úgy vélem, hogy a modern centralizált rendszerek tudnak túlélők lenni, bár a változó civilizációs körülmények között módszereik változnak. Ha ezekből a következtetésekből indulok ki, valamennyire osztom Majtényi György véleményét, hogy a jelen tanulságait nem zárom ki az elemzésből. Ez esetben másra kérdezzünk rá, mint a klasszikus rendszerteóriák, melyek inkább az „ideáltipikus” mintázatokat tárják fel, a folytonosságokat vizsgáló logika pedig eltolja a történeti vizsgálati fókuszot a 20-21. századi autoriter rendszerek

¹ „nem hivatkozzuk az oxfordi kiadású kommunista rezsimek történetét tárgyaló és más alapl műveket” Ö. Kovács József: Bírálólat, 12.

² „Nem érzékelhetjük Kornai János munkáinak kellő igényű elemzését sem. Sajnos a kötet egyik lényeges üzenetét tartalmazó 'szovjet rendszer' főcím kimaradt Kornai 1993-as bibliográfiai tételéből.” Ö. Kovács József: Bírálólat, 14.

³ Friedrich A. Hayek: *A végzetes önhittség. A szocializmus tévedései*. Budapest, Tankönyvkiadó. 1992. 43-44.

klasszikus leírásától a működési elemek metamorfózisaira.⁴ A rendszerben rejlő potenciális folytonosságokat ezért más úton közelítem meg, mint Kornai János, aki 2017-es könyvében Juan Linz rendszerfelosztásait követve kiemeli a három fő modern rendszer – diktatúra, demokrácia és autoriter – szembetűnő jellegzetességeit.⁵ A táblázat jól használható például a felsőoktatásban, de a részletesebb értelmezés több kérdést vet fel. Nem világos a puha és kemény központosító politikai formák elkülönítése, és az, hogy egy autoriter rendszer puhább-e a diktatúrához képest. A leírt jellemzők alapján valószínűleg igen, mivel lehetséges ellenzék, a pártok jelenléte, nincs állandó terror, nem folyik vér. Ha azonban a diktatúrán és az autoriter formákon belül is vannak puha és kemény variációk, ezek viszonya egymáshoz már sajátos ellentmondásokat teremt. Kornai úgy látja, hogy a szovjet blokk és benne a Kádár rendszer a 70-es és 80-as években diktatúra, de a százas nagyságrendben politikai áldozatokkal is kalkuláló putyini rendszer 2017-ben még csak autokrácia, Törökország viszont már diktatúra, Kína pedig kapitalista diktatúra.⁶ További elméleti dilemmákat vet fel, hogy az elemzés szerint bár a diktatúráknak is vannak puhább szakaszai, mégis sokan gondolhatják azt, hogy egy kemény autoriter rendszerben, mint amilyen a magyar volt már 2016-17-ben, jobban kell félni, mint egy puha diktatúrában. Vagyis: noha a diktatúrák általánosságban véresek és rendkívül elnyomóak, puhább formában mégis elviselhetőbbek, mint egy kemény autoriter rendszer. Kérdés tehát, hogy a *kemény autoriter rendszer és a puha diktatúra* átkerülhetnek-e egymás értelmezői mezőibe a félelem-faktorukat tekintve. Az is dilemma továbbá, hogy ha az autokrácia diktatúrává alakulhat, igaz lehet-e ez fordítva is. S ha igen, milyen formációs következtetéseket vonhatunk le egy ilyen folyamatból. Nem utolsó sorban kérdés még, hogy nem racionális-e olyan fogalmi kereteket keresni, amelyek az ilyen átmeneteket, kereszteződéseket és folytonosságokat egy rendszerben is láthatóvá tennék.⁷ A felvetett dilemmák mindenképpen további vizsgálatra ösztönöznek.

A modellező, fogalomalkotó kihívásoknak ez a sokasága azokra a nehézségekre utal, amelyekkel a modern autoriter rendszer leírásával foglalkozó diszciplínák ma küzdenek. Amikor Germuska Pál bírálata Kornai János fogalmait tekinti a leginkább meggyőzőnek, hangsúlyozza, hogy ezek a rendszerek semmilyen fázisban nem autokráciák, hanem egyértelműen diktatúrák és szocialisták, vagyis szocialista diktatúrák. Ö. Kovács József kommunista rezsimekről is beszél, bár a rezsimek kategóriát többen inkább időlegesebb formákra

⁴ Kornai János 2017-ben megjelent tanulmánykötetében maga is hangsúlyozza, hogy sokféle leírás működhet egymás mellett hatékonyan, ezért az egyes szerzők különböző zárt rendszerekben állíthatnak fel saját tipologizálásokat és osztályozásokat, melyek egymásra reflektálnak, ami jobb, mintha nem tudnának elszakadni mások értelmezéseitől vagy saját kategóriáiktól. Korábbi teóriáit ő is új elemekkel egészíti ki, de jelzi, hogy ideáltípusok, alapvető jellegzetességek rögzítésére törekszik, nem vizsgálja részletesen a főbb kategóriákat, hanem a kapitalista és a „szocialista” rendszer legegységesebb gazdasági jellemzőit írja le. Kornai János: *Láttelel. Tanulmányok a magyar állapotokról*. Budapest, HVG, 2017. 177.

⁵ Juan J. Linz: An Authoritarian Regime: Spain. In: Erik Allardt – Yrjö Littunen (eds.): *Cleavages, Ideologies and Party System. Contributions to Comparative Political Sociology*. Helsinki, Westermarck Society, 1964. 291-341; Juan José Linz.: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. Boulder – London, Lynne Rienner Publisher. 2000. 143.

⁶ Kornai: *Láttelel*. 180, 183-184.

⁷ Kornai János kategorizálását a lehetséges politikai rendszerekről a Mihályi Péter – Szelényi Iván szerzőpáros túl leegyszerűsítőnek tartja, és helyette egy hat elemből álló rendszert javasol. Lásd: Mihályi Péter – Szelényi Iván: The six competing types of domination in the early 21st century: Towards a new Weberian taxonomy. *International Political Anthropology*, 2021, 14 (2). 175-189. Idézi: Mihályi Péter: A dichotóm struktúrák szerepe Kornai János gondolatrendszerében. In: Benczes István – Györffy Dóra – Rosta Miklós (szerk.): *Közgazdaságtan és gazdaságpolitika. Tanulmányok Csaba László 70. születésnapja alkalmából*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2024. 65-74.

alkalmazzák, a tartósabb rendszerektől elkülönítve,⁸ s én inkább ezekkel a koncepciókkal értek egyet. Összességében mindketten úgy vélik, hogy továbbra is a klasszikus rendszerleírások és fogalmak lehetnek orientálók. A gond számomra az, hogy ezekben a fogalomrendszerekben az alapvető értelmezési ellentmondások nem oldhatók fel, ezért szerintem megfontolandó másfajta keretezések lehetőségét keresni, amire a korporációs struktúra-fogalom rugalmassága jónak ígérkezik. Egyrészt mert lehetővé teszi, hogy egyazon logikai keretben ne csak az állandóságokat érzékeljük, hanem az átalakulásokat és a folytonosságokat is. Másrészt mert a mindennapi nyelvben a morális tartalmakkal feltöltődött diktatúrafogalom gyakran nem láttatja, hanem inkább elfedi az ilyen rendszerek dinamikáját, s így a mélyebb megismerés lehetőségét. Diktatúra helyett így inkább központosító rendszerekről beszélek, és ezeken belül igyekszem a központosítás intenzitását nyomon követni. Itt jelzem, hogy a formáció megjelölést azért használom gyakran a vizsgált rendszerek szinonimájaként, mert arra utal, hogy egy kereten belül dinamikus alakul, változatos működésekről van szó.

A korporativizmus értelemezésével kapcsolatban Germuska Pál az általam javasolt fogalmi és a vizsgálati keretet újdonságként értékeli, de hiányolja például a korporatív fogalom definiálását. Kiemeli, hogy a teóriát Philippe Schmitter nyomán vezetem be, akinek az előneve a tézisekben helyesen szerepel, de a bírált műben valóban Karl-ként. A bíráló úgy látja, jobb lett volna az egyes részterületekre vonatkozó nyugati teóriákat már a Brezsnyev korszak tárgyalása előtt is bemutatni. S ugyanígy jobb lett volna, ha nem az érvelés negyedénél sejlík fel, hogy korporatív alatt valójában a rendszer társadalmisítását értem, bár a bírálat szerint a téziszüzetből világosabb, hogy a korporatív működés számomra is inkább érdekcsoportok kooperálását jelenti. Valójában azonban egyiket sem gondolom. A korporativitás-fogalmat nem Philippe Schmitter nyomán vezetem be a rendszerértelmezésbe. A szovjet típusú működés tendenciáinak erre a jellegére elsődlegesen a magyar rendszerváltás iratainak és sajtójának tanulmányozása során lettem figyelmes, majd Valerie Bunce és John Echols interpretációja a Brezsnyev-korszakkal kapcsolatban megerősített abban, hogy érdemes kutatni azokat a politológiai elképzeléseket, amelyek kapcsolódhatnak egy ilyen hipotézishez, s az egyébként döntően Mihail Manoilescu hivatkozó Philippe Schmitter általánosabb, elvontabb teóriája is ezek közé tartozott. Neve elírásának magyarázatoként csak a tudatalatti Carl Schmidt-asszociációt említhetem, ami azonban távolról sem a két szerző hasonlóságára utal, inkább az antidemokratikus, antiliberalis formációs teóriák közti érintkezésekre.

A korporatív fogalom általam kiemelt vonásait a téziszüzetben és a könyvem bevezetőjében is leírom, egyértelműen utalva arra, hogy a működés egészét érintő tágabb összefüggésekről van szó, amelyekben ideológiáktól és tulajdonviszonyoktól is függetlenül jellemző például az erős állam és a kiterjedt jogokkal rendelkező vezető, a végrehajtó hatalom irányítójának rendkívüli – formális és informális – jogosítványai. Szembetűnő az állam kitüntetett szerepe, s a gazdasági, társadalmi, kulturális szférák irányított, monopolizált, integrált, különböző mértékben korporált, többszörösen ellenőrzött működési mechanizmusai.⁹ Ezt követően elemzem a korporatív gyakorlatok és elméletek változásait a praxisban és a teóriákban is, ez a narratíva fő vonala. A nyugati – főként politológiai – szakirodalom kutatásait pedig azért a Brezsnyev-periódusnál említem, mert ezek kifejezetten erre az időszakra, és ekkor is sajátos részterületekre vonatkoznak, például a környezetvédelmi vagy bírósági intézményekre. Az érvelésnek ebben a szakaszában érthetőbb ezeknek a teóriáknak a bevezetése, mert ekkorra már látszanak azok a

⁸ Körösenyi András: A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösenyi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015. 401-421.

⁹ Kalmár Melinda: *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa*. Budapest, Osiris, 2021. 11.; Kalmár Melinda: MTA Doktori Értekezés Tézisei. 2022. 2-3.

korábbi mechanizmusok, amelyek alapján feltételezni lehet tágabb kontextusokat is, ahogyan javasoltam.

A korporativizmus: társadalmasítás vagy érdekek közötti kooperálás? Az én megközelítésemben tisztán egyik sem. A szakirodalom ugyan beszél arról, hogy a korporativitásnak lehetnek centralizáltabb, kizáróbb szakaszai és integrálóbbr, befogadóbb periódusai/formái, utóbbi azonban csak egy sokszínű folyamat *egyik* lehetséges iránya, nem pedig a korporativizmus egésze.¹⁰ *Társadalmasításként* a rendszer maga definiálta azokat a demokrácia-szimuláló rugalmasabb politikai gesztusokat, amelyekkel a puhább, halványan liberalizáló szakaszaiban kísérletezett, miközben a döntő tényező továbbra is az állam és a vele szimbiózisban működő szervezeti struktúra maradt. A kortárs, kritikus gondolkodók ezért a társadalmasítás kifejezést sosem vették át, és én is vagy idézőjelben használom (a tézisekben többször is), vagy jelzőkkel, körülírással jelzem, hogy a rendszer legitimációs szóhasználatáról van szó. A társadalmiként értelmezett korporációs fogalommal szemben Germuska Pál szerint a korporáció alapvetően érdekcsoportok kooperálása. Ez azonban valójában piaci és demokratikus viszonyok között működik ilyen tiszta formában, főként válsághelyzetekben, amikor az állam erős integráló közvetítésével korporatív jellegű megállapodások átmeneti időre jönnek létre. Az általam vizsgált centralizált rendszerekben éppen ezért nem az érdekköoperáción és nem is a társadalmibb formákon van a hangsúly, hanem a tartósan centralizáló, politikai formává alakuló sajátos integráláson és ennek mértékén, formáin, túlélési potenciálján. Az én megközelítésemben nem az a kiinduló kérdés, hogy ki korporál kivel, inkább az, hogy ki korporál kiket, hogyan és milyen hatékonysággal, és legfőképpen mi az állam és a domináns párt szerepe ebben a struktúrában. Úgy látom, ezekben az esetekben nem érdekcsoportok kooperálása zajlik, hanem jó esetben érdekek kiegyenlítése egy központi stratégia mentén, rosszabb esetekben pedig érdekek teljes vagy részleges alárendelése. Az ilyen rendszerben a kvázi-monopolhelyzetű intézmények státusza kettős: egyfelől alárendelt kiszolgálói a központosító akaratnak, másfelől monopóliumot kapnak a társadalmi, gazdasági mechanizmusok fölött. A korporativizmusnak ezek az intézményi jellemzői azonosíthatók, még ha eltérő néven és valamelyest eltérő mozgástérrel rendelkeznek is. Ha Germuska Pál arra utal, hogy érdemes lenne ezeket az alrendszereket akár tovább kutatni, akkor ezzel teljesen egyetértek.

Az általam is hivatkozott szerzők (Daniel Treisman, Sergei Guriev, Roland Czada, Jonathan Unger és Anita Chan) újabb idézetei nem cáfolják, hanem megerősítik, hogy érdemes a korporativitás jelenségével foglalkozni. Treisman és Guriev teóriájából az én javaslatommal összevetve a bírálólt eltérésként azt emeli ki, hogy ők a szovjet periódus egészét félelem-diktatúráként kategorizálják, mintegy szembe állítva ezt a modern manipulatív rendszerekkel. Az említett szerzők elméletét én is rendkívül inspirálónak gondolom, olyannyira, hogy már arra a 2015-ös konferenciatanulmányukra hivatkoztam, amely a mostani sikeres könyvük teóriáját megalapozta. Mindazonáltal, ők nem a szovjet működés kutatói, céljuk nem ennek leírása volt, hanem a spin vagy pop diktatúráké. Ezen belül ők főként személyekhez és nem rendszerekhez kötik a statisztikákkal körülírt definícióikat, amiből kevésbé látszik, hogy például egy-egy politikushoz köthető korszakok között milyen különbségek lehetnek. A modell alapján a Kádár rendszer azért félelemre épülő diktatúra, mert tíz vagy annál több politikai gyilkosságot követett el, de ebből a definícióból következően a rendszer akkor is ebben a kategóriában marad, amikor már nem ez a jellemző, s így ez a modell csak bizonyos keretek között működik. A szerzők

¹⁰ Alfred Stepan: *The State and Society Peru in Comparative Perspective*. Princeton, Princeton University Press, 1978.

utalnak arra, hogy hibrid diktatúrák ettől valamelyest eltérnek, de ezek fogalma ebben a besorolásban még tisztázatlan. Itt pedig újra visszajutunk a statikus jellemzőkkel tipizáló elméletek alapvető dilemmájához: nem mutatják eléggé a belső dinamikákat, mozgásokat. Ettől még mindenképpen relevánsak, viszont érdemes melléjük olyan elméleteket is kidolgozni, amelyek az átalakulások természetére és potenciális kimeneteire is figyelnek.

Módszertani szempontból általánosan igaz, hogy bármely szerző valamely gondolatának idézése nem feltétlenül jár azzal, hogy teljes mértékben egyetértünk. Példa erre az a rendkívül inspiráló online tudományos beszélgetés, amelyet 2024 februárjában a HVG szervezett éppen Daniel Treisman és Sergei Guriev, valamint Vladimir Gelman, Timur Kuran, Rosta Miklós és Mehrdad Vahabi részvételével. A jelenlevők nagyra értékelték Treisman és Guriev könyvét, majd elmondták, mit látnak másként. Többek között, hogy a modern manipulatív rendszereknek is lehet ideológiájuk, s hogy nem választhatók le tiszta típusként a klasszikus központosító formákról, mert elemeik nem ritkán keverednek. Ezek a rendkívül friss teoretikus útkeresések is egyértelműen jelzik, hogy nagyhatású elméleteket sem követünk mindig maradéktalanul, s hogy a jelenkori nem-demokratikus rendszerek történeti és politológiai értelemezésekor, mondhatni, versenyt futunk az idővel. A legfrissebb teoretikus irányzatokon túl is vannak már újabb és újabb javaslatok, racionális észrevételek, és mindegyiket érdemes megfontolni, remélhetően az általam javasolt felvetéseket is.

Bírálatában Germuska Pál több olyan szempontot is felvet, amelyek vitás kérdésnek vagy kiegészítésnek tűnnek, valójában ezekkel nemcsak egyetérték, de részletesen tárgyalom is őket ebben a könyvemben és részben korábbi munkáimban is. Egyetérték például azzal, hogy a szovjetrendszer is egy korporatív skálán mozog, és az állam szerepe kiemelkedő, mivel ezek a főbb állításaim. Azzal is egyetérték, hogy a korporatívnak tekintett működést ki lehet terjeszteni az egészre, mert pontosan ebben a keretben gondolkodom. A Jonathan Unger és Anita Chan által leírtakkal szintén egyetérték, miszerint egy ilyen rendszerben a civil szervezetek egyáltalán nem önkéntesek, hanem a vezető párt által meghatározott feltételekkel működnek. A szerzők ezzel együtt értékeli a kínai modellt korporatívként, ahogyan én is. Germuska Pál ezzel szemben úgy látja, ezek a szervezetek önkéntesen alakulnak, s hangsúlyozza még, hogy a Mussolini korszakban ezek összefonódtak a vezető párttal. Az utóbbi megállapítással egyetérték, az állam/párt döntő befolyása az ilyen szervezetek működésében lényegi jellemző. Ha a bírálat mégis arra utal, hogy ezeknek alapvetően önkéntesnek kell lenni, akkor emellett hangsúlyoznám, hogy az ilyen szerveződések létrejöttenek lehetnek ugyan spontán elemei, de működésüknek már csak nagyon korlátozott mértékben. A gaullizmus rövid említésével pontosan azt szerettem volna mondani, amit írtam: nem általában beszéltem két ellentétes rendszer konvergálásáról, hanem csak hasonló érdeklődést jeleztem a politikai gondolkodás „egy szegmensében” egy speciális végrehajtói megoldás iránt.

Involválódás, szakértők bevonásának kérdése: Bírálóm is úgy látja, hogy a szakértőket és az értelmiség egy részét a rendszer involválta. Ennek örülök, mert a differenciáltabb, szekularizáltabb, kevésbé ideológiafüggő működés és a professzionalizálódás kérdését már az 1998-as könyvemben¹¹ is felvettem, azóta pedig más munkáimban is, 2014-es könyvemnek ez az egyik meghatározó mondanivalója. Nemcsak említem tehát ezeket, hanem több évtizede ezekről írok, így a figyelmembe ajánlott (munkámmal egyidőben megjelent) 2021-es tanulmány nem tudott a viszonyítási pontom lenni. A technológiatörténettel kapcsolatban sok kiváló munka van, s én főként olyanokat kerestem, amelyek a politikatörténeti, formációs összefüggéseket is vizsgálták, mivel a kettő összekapcsolása korántsem evidens. Fontosnak tartom ugyanakkor kiemelni, hogy kiindulópontom ez esetben is a magyar levéltári kutatási tapasztalat volt, az elsődleges forrásokból kiolvasható mintázat. Később fordultam csak a

¹¹ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Budapest, Magvető. 1998.

nemzetközi technológiai irodalom felé, különösen az után, hogy Alfred B. Evans Jr.: *Soviet Marxism–Leninism. The Decline of an Ideology* című könyvének utalásaiból azt láttam, hogy civilizációs formáló tényezőként a technológiai fejlődés nyomása már a kezdetektől komoly alkalmazkodást kényszerített ki a szovjet modellből.¹²

Egyetértek azzal, hogy az 1953-as kelet-közép-európai lázadások változtatásokat kényszerítettek ki a szovjetektől, mivel a népi demokratikus teóriám éppen ezt emeli ki. Illetve azt is kifejtem, hogy ezek az ellenállások az általános formációs gondolkodásra is hatással voltak, s hogy a nyolcvanas években tervezett modellváltás-kísérlet ezt a népi demokratikus hibrid működést jelenítette meg az ideális, optimális kimenet típusaként.

Örülök, hogy Germuska Pál elfogadja azt az állítást, miszerint a nyugati nyitás és átalakítás sok kockázattal járt, és erodálta a rendszert. Úgy látja, ehhez két dolgot lehet hozzátenni. Az egyik, hogy a rendszer minden szintjén kénytelenek voltak egyre több szakértőt beengedni. Ezzel szintén egyet értek, mivel régóta ezt állítom, s a doktori műben is hosszasan érvelek emellett. Ugyanakkor bírálom azt is mondja, ezek csupán hangsúlyeltolódások voltak, ahogyan a Nagy Imre féle népfront-kísérlet és minden hasonló is, mivel a rendszer lényegén nem változtattak. Ehhez tartozóan még azt is megjegyzi, hogy szakértők csak a döntéshozatalban vettek részt, a döntéshozatalban nem. Ezzel szemben úgy gondolom, a döntéshozatalnak mindig is több szintje volt, s ezen szintek vertikálisan fölfelé folyamatosan professzionalizálódtak, s nem csak az általam is korábban már elemzett Országos Műszaki Fejlesztési Bizottságra (OMFB) volt ez jellemző, hanem például a nyolcvanas években már az MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályát is kvalifikált szakértők irányították. Itt jegyzem meg, hogy az OMFB nem egyedülálló jelenség volt a táborban, mindenütt hoztak létre ilyen szervezetet. Általában is elmondható, hogy a reformokról szóló tanulmányok többsége egyértelmű elmozdulásokat regisztrál. A kérdés mégis visszatérően úgy merül fel, hogy változtattak-e ezek a folyamatos elmozdulások a rendszer lényegén. A magam részéről úgy vélem, egy rendszer „lényege” nem egyik napról a másikra változik meg, hanem hosszú folyamat eredményeként, s ilyen értelemben a „lényeg” nem statikus entitás. Az általam is körülírt elmozdulások mintegy pontokat képeznek egy koordinátarendszerben, amelyek együttesen trendeket mutatnak, ezért ezek megismerése kulcs lehet a központosító rendszerek megértésében. A statikus megközelítés helyett ezért továbbra is a folyamat-jelleget és a tágabb keretekben értelmezett változásokat hangsúlyozom, mivel úgy látom, tévedés lehet egy rendszert évtizedeken keresztül változatlanak tekinteni.

Germuska Pál kiemeli még, hogy Moszkva szorosabbra akarta fűzni a viszonyokat a KGST különböző szintjein is, csak ez nem működött. Ebben is egyetértünk, én szintén amellett érvelek, hogy az integrációs szándék egyértelmű volt, kiépültek intézmények, de többnyire nem működtek, főként azért nem, mert a térség országai nem akartak betagozódni.

A Honvédelmi Tanáccsal kapcsolatban mindketten úgy látjuk, hogy a hetvenes évek elején úgymond „rendeztek egy alkotmányos anomáliát”. Ezen túlmenően én még azt is kiemelnédnek gondolom, hogy összefüggő regionális alkotmánymódosításokkal is összehangolhatóvá tették a "rendkívüli" helyzetekben átvehető irányítást. Ezért volt, hogy először jelent meg ilyen funkcióval rendelkező testület neve nyilvánosan is az alkotmányban. Nem véletlen az sem, hogy a rendszerváltás során a jogrendszer átalakításának ez volt az egyik leglényegesebb pontja az alkotmánymódosításról tárgyaló szakbizottságban.

¹² Alfred Evansra és a többi más, a formációs középponti témához kapcsolható – a számomra orientáló – olvasmányra is hivatkozom. Ezek között a mostani szövegben hivatkozott könyv: Alfred B. Evans, Jr.: *Soviet Marxism–Leninism. The Decline of an Ideology*. Westport, Connecticut – London, Praeger, 1993.

A Közös Európa Háznak bírálóm szerint nem volt nagy fogadtatása. Ezzel részben egyetértek, két kiegészítéssel: a Szovjetunió ettől még igyekezett ezt a javaslatot fenntartani, mint ahogy a helsinki tárgyalásokért is bő két évtizeden keresztül küzdött, s egyébként részleges sikerrel. A régió államai mindeközben nem tudhatták, hogy mennyi lehetőségük lesz egy olyan regionális integráció elkerülésére, amelyet részben ehhez a tervhez igazítottak. Nyugaton pedig a terv vegyes fogadtatásban részesült.

A történeti személyek szerepének bemutatása kapcsán Germuska Pál úgy látja, hogy egyes esetekben felülértékelem a szovjet vezetés tudatosságát, illetve nem vagyok eléggé távolságtartó a forrásokban fellelhető megnyilatkozásaikkal kapcsolatban. Ö. Kovács József pedig úgy véli, a nemzetközi szerződésekre a bejegyzett formulák helyett inkább a következményeik szerint kellene hivatkozni. Utóbbira reflektálva, úgy gondolom, nevezhetjük például a versailles-i békeszerződést következetesen békediktátumnak, és más hasonló dokumentumoknak is adhatunk különböző címeket a magunk nézőpontjából, de kiindulópontként én továbbra is elfogadnám a hivatalos megnevezéseket, és az interpretációkra bízom az értékelést.

A szovjet vezetők működését nem értékelem felül, de alul sem. Hatásukat, politikai stratégiájukat ugyanakkor távolabbról nézem, a nagyobb történelmi mozgások felől. Ez a nézőpont hasonló, mint amit Hanna Arendt írt le az Eichmann per kapcsán,¹³ amikor saját korábbi totalitárius elméletét is revizionista módon részben felülírva belátta, hogy az elnyomók politikai cselekedetei és ezek hatásai a legnehezebben értelmezhető történelmi jelenségek közé tartoznak; s nem volt ezzel az elmélettel népszerű. A kettősség mégis fennáll: egyfelől aligha vitatható, hogy az elnyomó rendszereket általában nem morálfilozófusok és/vagy entellektüelek uralják, ugyanakkor nemcsak tudnak saját érdekeikkel összhangban cselekedni, hanem gyakran fel tudják mérni a külső kihívásokból adódó kényszereket is, és ezekhez hosszabb-rövidebb ideig sikeresen alkalmazkodni is tudnak. Ez az alkalmazkodás pedig sajátosan kalkulálhatatlan következményekkel járhat. Ha meg akarjuk érteni az ilyen működéseket, akkor elkerülhetetlen, hogy ezeket a nehezen összeegyeztethető felismeréseket együttesen modellezzük.

Az 1973-as decemberi moszkvai találkozó összefüggéseinek értelmezése: Borisz Ponomarjov szövegét azért lehet relevánsként interpretálni a két tábor propagandastratégiájával kapcsolatban, mert a szovjet vezetés ekkor éppen szinkronba került a kor diktálta trendekkel. Arról beszélt, hogy a propaganda jórészt mindkét oldalon átalakult, mérséklődött a konfrontatív hangnem, az apparátusok és a módszerek professzionálisabbá váltak. Azaz mindkét oldal a maga keretei között követte a tömegek politikai informálásnak új technológiáit. Mindez nem kizárólag a Politikai Bizottság anyagaiból tudható, hanem azokból a részletes jelentésekből is, amelyeket a másik tábor sajtójában megjelent tendenciákról készítettek a különböző apparátusok, többek közt sajtószakérők. A Ponomarjov által említett nyugati tanácskozás résztvevőiről annyit tudunk, hogy valószínűleg propagandával hivatalosan foglalkozó intézmények képviselői voltak, akik késő ősszel, novemberben találkoztak. (Ha visszszámoljuk a másfél hónapot, ez a valószínű. Lehetne ugyan ez tévedés vagy torzítás is a szövegben, de ilyenek nem ezeken a szinteken, témáknál és nem ilyen rövid időtartamon belül szoktak előfordulni.) Feltehető ezért, hogy nem a bíráló által is említett korábbi találkozókról van szó. Az nem kizárható, hogy ez a novemberi megbeszélés előkészítette az 1974. márciusi salzburgi konferencia 153. szekcióülését, amely a tömegkommunikáció társadalmi hatásait elemezte,¹⁴ s amelyen tömegkommunikációval foglalkozó újságírók, filmes-, és

¹³ Hannah Arendt: Eichmann Jeruzsálemben: tudósítás a gonosz banalitásáról. Budapest, Osiris, 2000.

¹⁴ <https://www.salzburgglobal.org/multi-year-series/general/pageId/6620>;

<https://wfsf.org/wp-content/uploads/2021/09/Social-and-Human-forecasting15.pdf>. 19-20.

televíziósatornát működtető gyakorlati szakemberek, valamint szociálpszichológiával, tömegkultúrával- és kommunikációval foglalkozó kutatók, politikai tanácsadók vettek részt. A szeminárium tárgya kétségtelenül a propaganda volt, de ez nem zárja ki, hogy valaki ezt semlegesebb kifejezéssel írja le. Ez viszont felvetheti azt a kérdést, hogy ne amerikai fellazítási propagandáról beszéljünk, hanem például fellazítási politikai filozófiáról... Az egyes tanácskozások időpontját illetően tehát az igazság valahol a kettőnk felvetései közötti mezőben van, ezért biztosan érdemes lenne ezt még kutatni.

A magyar pártvezetés szokatlanul heves vitáinak értelmezésében teljesen egyetértünk, és talán nem jól fogalmaztam, ha ez nem világos. Nem volt szándékomban ugyanis „felronni” nekik a gazdasági tárgyalások hangnemt, éppen ellenkezőleg: üdítőnek tartottam ezeket a beszámolókat, és úgy gondoltam, az általam leírtakból ez kitűnik. Mégsem így működött, s ezt a tanulságot a jövőben majd hasznosítom.

Ö. Kovács József a munkámat ambiciózusnak, átfogó igényűnek tartja. Értelmezésünkben azonban lényegi különbség, hogy az én ambícióm nem egy klasszikus átfogó korszak-, régió-, illetve országtörténet megírása volt, hanem egy jól körülhatárolható kérdés újragondolása. Főként a 20. századi modern központosító rendszerek közös vonásaira koncentráltam, kiemelten ezek korporatív jellegére, a felpuhuló szakaszokra és az eltérő változatokra, illetve ezek lehetséges hibrid kapcsolódási pontjaira. Egy ilyen nagyon kötött gondolatmenet pedig nyilvánvalóan meghatározta a szerkezetet, valamint az idézett források és szakirodalmak körét is. Bírálóm ugyan röviden ismerteti ezeket a célkitűzéseket, később azonban ezekre nem konkrét érvelésekkel reagál, inkább arra utal, hogy lényegében másfajta művet kellene írni: más fókusszal, más megközelítésben, más tárgyalt témákkal és más szakirodalmakkal. Számomra a bírálatban kivételesen hasznos és tanulságos lett volna, ha megismerhettem volna opponensem véleményét specifikusan azokról a kérdésekről, amelyek hangsúlyosan szerepelnek a könyvemben.

A címet és a témameghatározást illetően a bírálat úgy látja, hogy nem világos, mire kell az olvasónak koncentrálnia: a „homlokzatra írt” Szovjetunió történetére vagy Magyarország 1945 utáni történelmére vagy a vasfüggönyön túliakra. Ez esetben azonban nem szükséges az olvasónak ezzel a megfejtéssel bajlódnia, mivel ezeket a behatárolásokat a korábbi könyvem címe/alcíme tartalmazza. A mostani könyv „homlokzata” a *Korporatív, szovjet, hibrid. Egy formáció metamorfózisa*, ami főként a lehetséges formációs összefüggésekre utal, s a folyamatokat részben illusztráló magyar történések itt már csak néhány összefüggésben jelennek meg. Mindez a szövegből egyértelműen kiderül.

Ö. Kovács József kifogásolja, hogy munkám nem tárgyal általa hosszan listázott témákat, elsősorban társadalomtörténeti és főként az agrárnépeiséget érintő aspektusokat, valamint életvilágokat, egyházi kérdéseket vagy a „titkok társadalmát”. Egyfelől úgy gondolom, a politika világa is mindenkor a titkok társadalma, így nem lóg ki egy ilyen tematikus elvárásból. Másfelől: ha hangsúlyosan kitértem volna mindazon témákra, amelyeket bírálóm felsorol, a vállalkozás akkor lett volna igazán ambiciózus, vélhetően irracionálisan az. Más lett volna a műfaj is: összefoglaló kortörténet vagy igényes kézikönyv, más aldiszciplínák fogalomkészletével és irodalmával dolgoztam volna. Noha a különböző történeti megközelítések sokszínű módszerei, fogalmai, narratívái számomra is inspirálóak, ez a munka egy formációs modell jól körülírható, jellemző vonására koncentrált.

A korporativitást Ö. Kovács József bírálat is fogalmi keretként azonosítja, de az ebből eredő kiterjedt következtetésekre nem reagál. Továbbá a *korporativitás, párt, konszolidáció, egyenlőtlen fejlődés* kifejezéseket „köztudottan” nem tarja alkalmazhatónak a modern diktatúrákkal összefüggésben, bár a történetírás ezeket széles körben használja, megítélésem szerint racionálisan. A „korporációs parabolaív” teória kapcsán annyit jelez, hogy amennyiben az ilyen „kifejtés nélküli kijelentések, igazolatlan állítások megállnák a helyüket, akkor mind a

külföldi, mind pedig a hazai fogalomtörténeti, társadalomkutatói kutatások tévedésben vannak”.¹⁵ Mindez jelentheti azt, hogy ha az állítások ki lennének fejtve, akkor igaz lehetne a mondat másik fele is. Ezzel ellentétben, úgy gondolom, a hazai és nemzetközi kutatások semmiképp nincsenek tévedésben, mert a történetírás ökoszisztémája szerintem nem így működik. A teoretikusok már jóideje nem paradigmaváltásokról, hanem paradigmapluralizmusról beszélnek, érzékeltetve, hogy nincsenek mindent eldöntő, végleges megoldások és rögzíthető fogalmak. Különböző megközelítések, következtetések formálják a plurális történeti tudatot, szerencsés körülmények között teljesen nyíltan és szabadon. Általában nem felülírják a korábbi eredményeket, hanem újabb javaslatokat állítanak ezek mellé, kölcsönösen inspirálódva. Az általam megfogalmazott fogalmi, teoretikus következtetések is remélhetően azok közé tartoznak, amelyek intenzív diskurzust generálhatnak. Az opponensi vélemények éppen ezt igazolják.

A „korporációs parabolaív” formula kapcsán Ö. Kovács József ugyanakkor visszatérően hangsúlyozza, hogy ez egy meg nem nevezett ismeretlen szerző műve. („ismét hivatkozás nélkül találkozhatunk a ’korporációs parabolaív’ közép-kelet-európai szerző szerinti jellemzőivel”)¹⁶ Annak akár még örülhetnék is, hogy bírálóm az általam bevezetett *korporációs parabolaív* leírást eléggé lényeginek tartja ahhoz, hogy úgy vélje, bizonyára nem én találtam ki. Ugyanakkor nem tudom, ez milyen feltevésen alapulhat, illetve ilyen állítás hogyan alapulhat feltevésen. Úgy gondolom: a szakma és egy ilyen szintű tudományos eljárás, illetve a bírálendő mű, valamint a szerző tiszteletével nem fér össze ilyen feltételezés. (Vannak olyan pályázatok, ahol ennek fontosságára külön fel is hívják a bírálók figyelmét.) Bírálóm más esetekben is megfogalmaz egyszerűen cáfolható kritikus állításokat. Ezekre a későbbiekben még kitérek.

A „Közép-Kelet-Európa” fogalommal kapcsolatban itt megjegyzem, hogy több más elemzővel együtt továbbra is pontosabbnak gondolom a Kelet-Közép-Európa kifejezést, abból kiindulva, hogy az általunk is lakott régió sem földrajzi, sem politikai értelemben nem tud Kelet-Európa közepén lenni.

További észrevételeim a formációs kérdésekkel kapcsolatban: Ö. Kovács József úgy látja, „A diktatúra köztudottan nagy kihívást jelentett a kortársak számára.”¹⁷ Ezzel az állítással nem vitatkozom, maradéktalanul egyet tudok érteni. Ugyanakkor a bírálat azt is kifejti, hogy laboratóriummént tekintünk a szovjet időszakra. Számomra nem világos, kik tekinthetnének erre így, és milyen értelemben. Azt is megfogalmazza, hogy a szocialista program csak egy doktrína volt. Szerintem nem lényegtelen, hogy ugyanezzel érvelt a két világháború közötti salazari korporatív rendszer is, mintegy megkülönböztetve magát az olasz és a német fasiszta, illetve a szovjet típusú működésektől.¹⁸ Utóbbi ennek ellenére hosszabb ideig tudott működni, miközben a benne élők egyáltalán nem filozófiai vagy vallási doktrínaként élték meg, hanem nagyon is létezőként. Ha a 20-21. századi folytonos mintázatokat is vizsgáljuk, akkor különösen hasznos ezt a jelenséget nem kizárólag doktrínaként értelmezni.

Ö. Kovács József bírálata szerint a népi demokratikus elkanyarodás teória kapcsán Péter László tanulmányára kellene hivatkoznom. Az említett szerző munkáit rendkívül inspirálónak gondolom, az ajánlott tanulmányának a következtetéseit azonban ide nem lehetett beilleszteni. Egyfelől ő nem használja a *népi demokratikus elkanyarodás* kifejezést. Másfelől ma már kevesen értenének egyet azzal, hogy ez a politikai fordulat alapvetően belső társadalmi

¹⁵ Ö. Kovács József: Bírálat, 14.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo. 10.

¹⁸ Oliveira Salazar: *Békés forradalom*. Budapest, Athenaeum, 1940. 46.

folyamatok eredményeként jött volna létre, és nem meghatározóan külső nyomásra. Továbbá, a szerző egészen másfajta elkanyarodásról beszél, amikor kiemeli, hogy a régió fejlődése az alapértelmezett *nyugat-európaihoz képest* volt eleve más, vagyis megkésett. Ezzel szemben az én munkám – némiképp ironikus fogalomparafrázissal – azt írja le, hogy az általam tárgyalt történelmi periódusban a szovjetvariánsok éppen a keleti szovjet mintától tértek el. A két elmélet tehát lényegileg másról szól, így az idézésnek legfeljebb a két elképzelés összehasonlítása okán lett volna alapja, ha az szervesen kapcsolódott volna a gondolatmenethez. Másutt a rendszervariánsokkal kapcsolatban a bíráló hiányolja a hivatkozások közül például Georgi Dimitrovot, Kállai Gyulát, Vass Zoltánt, Mindszenty Józsefet, de nem világos, milyen teoretikus hivatkozási pontként.¹⁹

A korporatív működések lehetséges összefüggései kapcsán bírálóm felveti, hogy nem elég csak Philippe Schmittert idézni, éppen ezért nem is kizárólag őt idézem, hanem még sok más szerzőt is.²⁰ Ezek a munkák egyes rendszerelemekre, korszakokra vagy egy-egy ország gyakorlatára koncentrálnak, vagyis részelemeket tekintenek korporatívnak, míg én lényegesen tágabb összekötésekre teszek javaslatot, amit egy modell történetén keresztül igyekszem értelmezni. A korporatív fogalom értelmezéséhez a bíráló hiányolja még Andrew C. Janos elemzését, aki viszont alapvetően a középkori fogalomértelmezésből indul ki, s ez a modern viszonyokhoz szerintem nem, vagy csak nagyon érintőlegesen köthető.²¹ A totális és autoriter különbségét ő ugyanis abban látja, hogy utóbbiban elkülönül az állami és a civil szféra, így van némi pluralizmus, s ettől korporatív, de a kelet-közép-európai rezsimek/rendszerek szerinte nem voltak ilyenek, tehát ezért totalitáriusok. Érveim ezzel szemben: a totalitás szubsztantív/differenciálás nélküli alkalmazását a revizionista történetírás már jóideje kerüli, amivel én egyetértek. Másfelől: a középkori és a modern korporativitás azért nem szinonim fogalmak, mert a modernitásban az a lehetőség elveszett, hogy a korporativitás a civil szféra ellenőrző szerepét jelentse az állam felett. Ellenkezőleg: ez egy olyan keretté vált, amelyben az állam (különböző mértékben és módszerekkel) maga alá rendeli a civil szférát. Az azonban tanulságos lehet, hogy ezek a modellek milyen változatokat, átalakulási folyamatokat mutatnak, hogyan alakulnak rugalmasabb formákká.

A szekularizálás folyamata itt kulcskérdés, de bírálóm szerint ennek tartalma nincs kifejtve, s ha mégis elfogadnánk, hogy van ilyen, akkor is ellentmondásban lenne a kiépült központosító mechanizmusokról szóló állítással. Érveim: *Szekularizálás* címmel egy rövid fejezet kizárólag ennek a stratégiának az értelmezésével foglalkozik, ezért biztosan nem lehetséges olyan olvasat, mely szerint ez kifejtetlen maradt. Általában is a fogalom 22 alkalommal jelenik meg a szövegben, mindig jelezve, hogy mit jelent: az erősen ideológizált hatalomgyakorlás és az indoktrináció, illetve a rendszerimázs is valamelyest kezd praktikusabbá, kevésbé explicit módon ideologikussá válni. Többször kifejtem, hogy a demokrácia-szimuláló technikák legfőbb eszközeiként a rendszer fokozatosan áthelyezte a hangsúlyokat a gazdasági, állami és társadalmi szférákra, miközben a politikai vezetés intenzíven kereste a társadalmi érdekmegjelenítés biztonságosan korporatív-integráló formáit. A kérdés másik részére válaszolva: szekularizálás és központosítás nem zárják ki egymást. Ez a formálódó hibridek egyik jellegzetes tulajdonsága, és éppen ezt a kettősséget kell leírunk, és megértenünk.

¹⁹ „...sokan mások, kortársi, részben döntéshozói, tapasztalattörténeti megállapításai hol helyezhetők el a furcsa és pontatlan megállapításában.” Ö. Kovács József: *Bíráló*, 14.

²⁰ A felsorolt szerzők közül vannak, akiktől több munkára is hivatkozom: Trevor Bain, Bruszt László, Valerie Bunce, Anita Chan, Chyi-Herng Chang, Roland Czada, John M. Echols III., Ying-Lan Hsiao, Yasuhiro Kamimura, Peter J. Kaztenstein, Lengyel László, Mihail Manoilescu, Ming-Sho Ho, Moms A. McCain Jr., Blair A. Ruble, Szűcs Jenő, Jonathan Unger, Kieran Williams, J. T., Winkler, Charles E. Ziegler.

²¹ Janos: *Haladás, hanyatlás*, 199-200.

A formációs kérdéshez tartozóan Ö. Kovács József azt is felveti, hogy a modernizációs, iparosító, felzárkóztató teória bolsevik hazugság. A modernizációs kényszerekről azonban tényként beszél nem egy olyan szerző, akiknek munkáit a bíráló maga is ajánlotta. A bírálatnak ebben a részében ugyanakkor több más dilemma is felmerül. „... a közép-kelet-európai folyamatokat több évszázadon keresztül elemző Niederhauser Emil munkái jól érzékeltetik a történeti kérdés lényegét: mi és miért történt ezen országokban, többségében agrártársadalmában másként? A bolsevik írások lényege is az utolérési és meghaladási utópiákkal, a nagy hazugságokkal, a 'nagy lökettel' (lásd nehéziparosítás) foglalkozik.”²² Igyekeztem bírálóm ilyen jellegű felvetéseit is megfejtetni, s amennyiben ő az én állításaimat olykor nehezen értelmezhetőnek találta, akkor talán nem érdemtelen itt jelezni, hogy ez a kihívás kölcsönös volt. Az idézett opponensi reflexióból számomra nem vált világossá, hogy Niederhauser Emil és a bolsevik írások ugyanazzal a lényeggel foglalkoznak-e, vagy az egyikük inkább az agrár lényeggel, a másik pedig a nehéziparival, noha utóbbi szerinte hazugság. Vagy: a bolsevik írásoknak az a lényege, hogy nem a lényeggel foglalkoznak, s aki szintén ugyanezekkel foglalkozik, az ugyanígy nem a lényeggel foglalkozik, illetve esetleg hazug, vagy csak hazugságokkal van elfoglalva.

Bírálóm emellett saját álláspontját is vázolja a két totális rendszer modernizmusának különbségére vonatkozóan. Ebben a szovjet modernizációt különböző jellemvonásokkal írja le, míg a német lényegét általában az erőszak tudományos tervezettségével, a holokauszt bürokratikus igazgatásával, a „megsemmisítés” racionális és iparszerű munkamódszerével azonosítja.²³ Ebben a gondolatmenetben bírálómát nem tudtam, nem is szándékoztam követni.

A rendszerváltással kapcsolatban úgy látja, az általam idézett spanyol szerző elemzése a békés 20. századi átmenetéről az én narratívámban csak egy sajátos közbevetés. Ezzel szemben én úgy gondolom, hogy ennek fontos helye van az átalakulások értelmezésében. Egyfelől tudjuk, hogy a térségi formációs változások előtt a politikai vezetés tanulmányozta a „klasszikusnak” mondható spanyol átmenetet. Másfelől José Casanova kiváló történeti-politológiai tanulmánya szisztematikusan érzékelteti a békés átalakulások legjellemzőbb vonásait, melyek ismerete könnyebben követhetővé teszi a kelet-közép-európai átalakulások dinamikáját.

A nyolcvanas évek végi átrendeződéssel összefüggésben Ö. Kovács József szintén random kitételnek, „erősen kiragadott példának” tekinti, hogy „csak a nők tárgyalásoktól való távolmaradását” említettem meg.²⁴ Jelzi, hogy ilyen igényű formációtörténeti „társadalomkutatói érdeklődés” releváns lenne, de akkor ezt mélyebb „demográfiai és társadalmi csoportosulások tükrében kellene vizsgálni”. A bírálat állításával szemben azonban könyvem *egygyede* a rendszerváltást tárgyalja, így a nők szerepének egyetlen említése biztosan nem teheti ki ezt a részt, ezért a bíráló felvetése minimum meglepő. Igaz, írhattam volna még, hogy a nemzeti kerekasztal tárgyalások során a fiatal demokraták a párt képviseletében csak akkor küldtek be nőt egy hangsúlyos tárgyalásra (a záró ülésre), amikor elutasították a megállapodás aláírását. Az elutasításnak ugyan volt politikai racionalitása, de a bejelentés mégsem mutatkozott szimpatikus szerepnek. Tágabb értelemben úgy gondolom továbbá, hogy bármilyen tükrében is vizsgáltam volna a nők rendkívül alacsony számú jelenlétét, az tény maradna. Egytértek ugyanakkor azzal, hogy fontos kutatni az okokat, és általában is vizsgálni a nők esélyeit, mozgásterét más területeken és korszakokban is, beleértve

²² Ö. Kovács József: *Bírálat*, 5.

²³ Uo. 19.

²⁴ „Noha önmagában igaz, de ennek ellenére erősen kiragadott példának tűnik, hogy a szerző a közép-kelet-európai átrendeződéssel összefüggésben miért csak a nők tárgyalásoktól való távolmaradását említette meg.” Ö. Kovács József: *Bírálat*, 17.

a nemboldogulásuk körülményeit, főként olyan kontextusokban, ahol ambícióik túlléphetnek a hagyományosan női életvilágok keretein.

Személeti, módszertani kérdések: A megközelítést bírálóm jórészt „lebegőnek” tekinti, értelmezésem szerint a következőkre utalva: politikai fókusz, fogalom- és nyelvhasználat, feltételezett deduktivitás, az érvelés kifejtettségének mértéke. Mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a történések egy része a „szokásos felülnézetből” jelenik meg, de nem világos számomra, hogy kiknek a szokásaira gondol. Különösen azért nem tudom ezt értelmezni, mert a történeti értelmezések skálája ma már igen széles, közel sem csak a politikára koncentrálódó. A bírálat azonban a politikai struktúrákat kutató narratívákat általában is elégtelennek tekinti, mint amelyek csak az elitek magas régiói felől közelítenek a történelemhez, s amelyekből hiányoznak az „életvilágok”, a társadalmi történések, az emberi szenvedések, az erőszak szerepének explicit hangsúlyozása. Abban egyetértünk, hogy a jelzett kérdések kutatása fontos, ugyanakkor tudjuk, hogy a történetírás nem vezethető vissza egyetlen homogén módszerre. A sokszínű aldiszciplinákat nem az motiválja, hogy egymásban önmagukat keressék, s így hiányként értékeljék azt, ami a másiknak nem dolga. A formációkat elemző politikai értelmezések pedig egyáltalán nem „lebegnek” az elméleti térben, hanem az emberi létezés nagyon is lényegi, a mindennapi életünket mélyen meghatározó elemeit kutatják, rendszerint sajátos fókuszokkal. Vannak például, akik az informális jelentőségét hangsúlyozzák, vannak, akik a gazdasági, kulturális és egyéb szempontokat, az én teóriám a geopolitikai tényezőkön túl a civilizációs – szűkebb értelemben a globalizációs – kényszereket leginkább a formációkra nézve. Ö. Kovács József ezt a megközelítést a történetírás, politológia, szociológia határvidékének tekinti, de nem találja meggyőzőnek, érdekesnek, ezért a konkrét felvetésekhez érdemben nem szól hozzá. Többször azzal érvel viszont, hogy a korabeli viccek elemzéséből a rendszerek jobban megérthetők, s ennek illusztrálására le is ír két viccet. Összeségében arra a következtetésre jut, hogy a politikatörténeti, strukturális modellező leírás önmagában nem működhet, mert nem ez a történetírás dolga, és megerősítésként kiemelten hivatkozik például a nem történész Václav Havelre. Ezzel szemben a számomra is ajánlott Kornai János kiemeli, hogy a rendszerváltozásokat követő időszak tapasztalatai éppen azt mutatják: rendkívül fontos a gazdasági szempontokat új politikai, politológiai aspektusokkal kibővíteni, és általában is szükséges a politikai hatalom politológiai értelmezése, és sajnálatos, hogy a társadalomtudományok elszakadtak ettől.²⁵

A társadalmi nézőpontot mindazonáltal fontosnak tartom, ezért ez sokszorosan jelen van az én narratívámban is, éppen a hangsúlyosan tárgyalt civilizációs kontextusokból kiindulva. Többek között a népi demokratikus elkanyarodás teóriája is azt érzékelteti, hogy tisztán (geo)politikai szándékok mentén nehéz kultúrákat gyorsan és maradéktalanul asszimilálni, s ha mégis van ilyen kísérlet, akkor az nehezen kalkulálható következményekkel járhat. Szintén az emberi összefüggések jelennek meg a rendszer erodálódásának a leírásában, valamint a versengések dinamikájában, a kulturális érintkezések hatásaiban is, továbbá amikor a 80-as évek tervezett modellváltásával szemben a nem tervezett rendszerátbillenést én kifejezetten a társadalmi nyomás gyors, intenzív növekedésének tulajdonítom.

A „lebegő érzet” bírálóm számára összefügghet a nyelvhasználattal is, amit ugyan sajátos nyelvi kreativitásként értékel, de metanyelvinek is, mely némiképp elvonttá teszi a szöveget. A metanyelvre vonatkozó észrevétellel annyiban egyetértek, hogy a szövegnek kétségtelenül célja volt a téma leírásán túl a fogalmi keretek tágítása is. A történetírás nyelvi mozgásteréről folyó diskurzusok egyik alapkérdése, hogy mennyiben lehet elmozdulni a szigorúbb tradicionális szaknyelvtől az absztraktabb vagy éppen metaforikusabb leírások felé. Az tény ugyanakkor, hogy a bíráló által javasolt, és az általam (is) használt filozófiai, politológiai művek nyelvezete

²⁵ Kornai: *Láttelelet*, 176.

szintén eléggé teoretikus, elvontságuk olykor kifejezetten próbára teszi az olvasót, ám ez legtöbbször nem gátolja, hanem inkább segíti a megismerést; igaz másként, mint a köznapibb nyelven íródott szövegek.

A bíráló szerint a történetírással azonban összeférhetetlen az „irodalmibb” stílárís eszközök használata is, holott ez több nagyhatású szerzőre jellemző. Kifejezetten megvilágító számomra például Szűcs Jenő érvelése arról, hogy a történelem a periódusos rendszerhez hasonló, illetve a történelemnek is van DNS-e. Az ilyen nyelvi, gondolati fordulatok támogathatják a megismerést/megértést, talán éppen ezért az opponens olyan műveket is ajánl, amelyek egyértelműen irodalmiak, például Szvetlana Alekszijejics, Alekszandr Szolzsenyicin, Václav Havel írásait. A bírálat maga is nem egyszer él sajátos képekkel, metaforákkal, így például Humboldtra hivatkozva a történelem igazságát felhőhöz hasonlítja, vagy lényeges módszertani elemként hangsúlyozza, hogy „magyarázatainkban a fényszórót lehetséges módon több irányban tartjuk”.²⁶

Még a „lebegésnél” maradván: opponensem azt a feltevését írja körül, hogy a munka gondolatmenete alapvetően deduktív, azaz kiindulópontja nem a gyakorlati valóság, hanem inkább a spekulatív teória. Arra itt csak zárójelben utalnék, hogy az általa javasolt Friedrich Hayek szerint a spekuláció minden rendes teória része.²⁷ A magam részéről a történeti módszerek egyikeként valóban elfogadom a sejtést is, abban pedig egyetértek bírálómmal, hogy a könyv bevezetőjében az erre vonatkozó bekezdés felvezetéseként szerencsésebb lett volna *A megközelítés történeti módszeréhez* címet adni. Így, ha valaki csak ezt a bekezdést olvassa, és a korábbiakat nem, akkor sem juthat arra következtetésre, hogy a könyvnek ez az egyetlen módszere. Mások idézését azonban ezzel kapcsolatban nem gondolom szükségesnek, mivel általában a hipotézisek megfogalmazása nem egyedülálló elemzői attitűd. Azt azonban hangsúlyozom, hogy a sejtés ez esetben sem megalapozatlan feltevéseket jelent, hanem széleskörű levéltári kutatásokra épülő logikai összefüggések értelmezését. Noha a bírálat szerint az érvelésben kevés a mennyiségi szempont, következtetésem mögött valójában négy évtizednyi szisztematikus kutatás áll magyar és külföldi levéltárakban. Tizenkét dokumentumkötet kiadásában és járulékos munkáiban vettem részt, beleértve a többszázoldalmi jegyzetelést, bevezető tanulmányokat és nem egy esetben a nyers szövegek editálását is. A szakma és a felsőoktatás alapművekként használja ezeket, színvonaluk elismert, ami valószínűsíti, hogy nemcsak nagymennyiségű forrással dolgozom, de ezeket professzionálisan értelmezni is tudom. 2014-es *Történelmi galaxisok* című munkám terjedelmes jegyzetapparátusából szintén nyomon követhető az elsődleges források nem szokványos bősége, mely több esetben kiindulópontja is a következtetésemnek. Abban egyetértek bírálómmal, hogy szükséges a forrásokat dekódolni, mivel ezt a felismerést többévtizedes intenzív kutatás közben történész aligha kerülheti el.

Utolsó észrevételem a nyelvi megfogalmazáshoz kapcsolódóan: a tömörség. A *Korporatív, szovjet, hibrid* című munka olykor kétségtelenül tézisszerűen kapcsol egymáshoz jelenségeket, ahogyan erre Majtényi György is utal. A terjedelmi korlát mellett koncentráltan igyekeztem kiemelni azokat a pontokat, amelyek között új összefüggéseket kerestem. Meggyőződésem az is, hogy a szöveg tömörsége vagy a nyelvi befogadás könnyűségi foka nem elsődleges mércéje a szakmai hasznosságnak. Monográfiáim közül az 1998-as *Ennivaló és hozomány* című munka terjedelme a legrövidebb, a legkönnyebben olvasható, s a későbbiekhez képest jegyzetapparátusa is kisebb. A 2014-es közel 800 oldalas *Történelmi galaxisok* című monográfiában 1529 jegyzet van, logikája lényegesen összetettebb, nyelvezete absztraktabb, és

²⁶ Ö. Kovács József: *Bírálat*, 7.

²⁷ Friedrich A. Hayek: *The Sensory Order. An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology*. Chicago, University of Chicago Press, 1952. VI.

számos új fogalmat vezet be. Az előző idézettsége 647, az utóbbié 713, ami arra utal, hogy a nyelvezet fogalmisága nem kizárólagos szempontja a hatékony értelmezésnek. Ezek a számok nem csupán azt jelzik, hogy a 20. századi központosító rendszerekkel foglalkozók tudnak ezekről a könyvekről, hanem arról is, hogy több tudományterület (történetírás, politológia, művészet-, művelődés-, sajtó-, kultúrtörténet, jog, nemzetközi kapcsolatok) kutatói mindkettőt értően interpretálják és tovább is fejlesztik ezek téziseit. A recepcióból azt is látom, hogy érvelésem sokak számára egyáltalán nem tűnik lebegőnek. Tanítási tapasztalataim is megerősítik ezt: az egyetemi oktatás különböző szintjein a hallgatók minden kétséget kizáróan jól értik a szerzői üzeneteket.

A szakirodalom használatával kapcsolatban döntően három észrevételt látok. A felvetések egy része javasolja újabb munkák eredményeinek a beépítését, a másik visszakanyarodást tartana jónak a korábbi szakmai állításokhoz, a harmadik pedig inkább több polémiát vagy több nyitott végű dialógust látna szívesen. A javaslatokat illetően az adott keretben nem térhetek ki mindegyikre, ezért a főbb gondolati, módszertani csomópontokra reagálok, kiemelten néhány példára, amelyeket eddig még valamilyen összefüggésben nem említettem.

Ö. Kovács József viszonyítási pontként hiányol egy részletes historiográfiai kontextust, és úgy látja, hogy az olvasó előtt rejtve marad a megfelelő mennyiségű és minőségű adatállomány. Az nem világos, hogy a nem megfelelő minőség miként érvényes a levéltári forrásokra és a felhasznált szakirodalomra, mivel úgy vélem, mindkettőre igaz, hogy érdemben használható, „minőségi” szövegekről beszélünk. Az biztosan elmondható, hogy munkámban kiterjedten használom a magyar és nemzetközi történeti, politológiai szakirodalmat, köztük sok olyan kiváló szerző munkáit is, akik nem tartoznak feltétlenül a narratívák fő sodrához. A levéltári mennyiségi kutatás volumenéről már korábban beszéltem. Ö. Kovács József azonban szokatlan érvelésként a bírálathoz mellékelte egy bibliográfiát is, amely elsősorban összefoglaló – főként egyetemes, illetve európai – történeti munkákat sorol fel az általa fontosnak tartott olvasmányok köréből, a régióra vonatkozóan hangsúlyosan az NDK történetéről. A bírált mű azonban nem általános összefoglaló történet egy korszakról, régióról/országról, és nem is általános civilizációs aspektusokat dolgoz fel, és főként nem az egyébként nagyon érdekes kelet-német tapasztalatot. Továbbá, a munka célja nem egy tágran értelmezett szakirodalmi áttekintés, hanem egy jól behatárolható formációs dilemmát jár körül, s ehhez a fókuszált vizsgálathoz fontos a közoktatásban is elvárt szigorú témataartás. Éppen ezért nagy segítségemre lett volna, ha bírálóm egyértelműen meghatározza, hogy a mellékelte bibliográfiai tételek mennyiben módosíthatók vagy egészíthetők volna ki a konkrét érveimet a vizsgált formációs kérdésekre vonatkozóan.

Zavarba ejtő az, hogy a javasolt listában olyan művek is vannak, amelyeket idéztem, mégis úgy tűnik, mintha nem így lenne, holott az opponens is jelzi, hogy szerepelnek a bibliográfiámban.²⁸ A bírálat ugyanakkor azt is jelzi, hogy a bírált mű szerzője minden bizonnyal igazolni fogja, hogy a témához más szakirodalmat használt. Valóban. A szakirodalmi tájékozódás szempontjai eltérőek lehetnek. Vannak munkák, amelyeket jelen esetben nem tudtam szervesen kapcsolni a témámhoz, de ez nem jelenti azt, hogy ezeket ne tartanám fontosnak, és más esetekben feltétlenül tárgyalandónak. Vannak olyan művek, amelyeket nem ismerek, de a későbbiekben igyekszem ezeket is hasznosítani, köszönöm a javaslatokat. Vannak szövegek, amelyeket máskor már idéztem, de itt a gondolatmenethez nem kapcsolhatók szorosan. Néhány ilyenre utalok, felsorolásszerűen, rövid indoklással. Korábban például már jeleztem, hogy vannak a javaslatok közt kiváló szépírók, akikre ilyen típusú elemzésnél nem tudok hivatkozni, mert a megközelítések módszere, logikája más. Svetlana Alekszijevice egyik hazai

²⁸ Az egyik jegyzet (Ö. Kovács József: Bíráló, 2/6) ajánlja Andrew C. Janos könyvét, majd jelzi, hogy benne van a bibliográfiámban.

könyvbemutatójának előadója voltam, valószínűtlen, hogy ne ismerném, ne tisztelném, de ebben az érvelésben ez most nem volt releváns. A teoretikusokra vonatkozóan: Samuel Huntingtonnak nem csak a javasolt munkáját, hanem még két másikat is felhasználtam. Ezek közül itt leghatékonyabban a formációs kilengésekre, hullámvázásokra vonatkozó mű a leginkább alkalmazható. Politológiai munkaként Körösenyi András és Gyulai Attila tanulmánya egy általam is feltüntetett kötetben szerepel. Ugyanígy megtalálhatók – a már említettekén kívül – más olyan szerzők is, akik mindkettőnk bibliográfiájában jelen vannak, így például Hanna Arendt, Sheila Fitzpatrick, Gyáni Gábor, Tony Judt, Reinhart Koselleck, Medgyesi Konstantin, Vladimir Shlapentokh, Max Weber, Karl Mannheim, Paul Ricoeur. Utóbbi két szerző itt azért nem kerül elő hangsúlyosan, mert az ideológiának ebben a kontextusban főként nem az utópiához köthető jellemzőit emelem ki, hanem a pragmatikusabb, stratégiai elemeket. Politika és gazdaság szoros kapcsolatát elemezve a bíráló szerint részletesebben ki kellett volna térnem Oswald Spengler elképzeléseire. Erre az összefüggésre azonban idézhettem volna inkább több Marx és Engels szöveget is, melyek korábbiak, és a témát illetően a vizsgált térségben, az adott korszakban nagyobb politikai hatást fejtettek ki. Jogtörténeti munkákat használtam, idéztem, sőt, az érintett kelet-közép-európai alkotmányokat és magyar alkotmánytervezeteket is többször tanulmányoztam. Az integrációról valóban írtak már mások is, de az ajánlott kötet nem korábbi, mint az én már 2014-ben is megfogalmazott állításaim, s a bíráló is csak azt jelzi, hogy bizonyára írtak már ők korábban, de nem utal arra, hogy mit, miben mást vagy hasonlót. Sajátos módon vannak a javaslatok közt olyan munkák, amelyek az én könyvemmel közel egyidőben vagy később jelentek meg, így Körösenyi András és Gyulai Attila tanulmánya vagy Stephen Kotkin videója.

Hanna Arendt totalitárius elméletét Ö. Kovács József és Germuska Pál is említi, szerepel az én bibliográfiámban is, de hiányolják a szorosabb teoretikus kapcsolódást. Úgy gondolom, ha Arendtet kiemelten idézném, ez esetben racionálisabb lenne a már említett gonosz banalitásáról szóló írását hangsúlyozni, amely arról szól, hogy a szabadság és a józan ítélőképesség elvesztésének folyamatai nem mindig látványosak, az autoriter működés rejtett dimenziói és az elnyomók tulajdonságainak leírása nem megoldott. A puhább szakaszokra és a sajátos variánsokra koncentrálok leírásomhoz, valamint a hibridekhez ez az elmélet jobban illeszkedik. Terveim szerint erre még szeretnék majd visszatérni. Ha azonban opponenseim kizárólag a totalitárius teóriát említik, akkor azzal ismét visszakerülünk ahhoz a kiindulóponthoz, amelyiktől éppen elmozdulni szándékoztam, remélve, hogy ebből is következhetnek hasznos észrevételek.

A javasolt *The Oxford Handbook of the History of Communism* fontos összefoglaló. A kelet-közép-európai régióról szóló fejezetében Pavel Kolár következtetésével egytértek: minden történelmi jelenség interpretációja állandóan változik, mindig kellenek új szempontok a korábban már sokszor megvizsgált kérdésekre is. Nem lett azonban világosabb, hogy miért jött létre egy ilyen rendszer, miért omlott össze, ha nem az etnikai szempont az elsődleges ok. A szerzőtől eltérően én nem gondolom, hogy az állam nyomta el a pártot, s hogy a párt a poszt-sztálini időszakban erősödött meg, tovább az első szakasz végének én nem 1956-ot tekintem. A háború utáni etnikai viszonyokat illetően Pavel Kolár úgy fogalmaz, hogy Csehszlovákia szignifikánsan csökkenteni tudta az etnikai diverzitását, Magyarországról itt nem esik szó, mint ahogy 1956 lázadásainak részletesebb kifejtése kapcsán sem.²⁹ Az összefoglaló ezzel együtt is érdekes, de nem feltétlenül ad támpontokat az általam vizsgált kérdésekhez. Itt említem meg

²⁹ Pavel Kolár: Communism in Eastern, Central, and South-Eastern Europe. In S. A. Smith (ed.) *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, Oxford University Press, 2014. Online: 2013.

ugyanakkor, hogy jól tudtam használni a *The Cambridge History of the Cold War*³⁰ c. három kötetes nagy összefoglaló munkát, amelyből több tanulmányt is idézek. A baltikumi átalakulások kapcsán Ö. Kovács József szintén összefoglaló Európa (társadalom)történeti művet hiányol, én viszont olyan baltikumi szerzők munkáit kerestem, akik konkrétan a kritikus átmenettel foglalkoznak. Az általam idézett litván, lett, észt szerzők munkái jól érzékeltetik, hogyan formálódott a balti államok – eleinte szovjet elvárásoknak megfelelő, később arról gyorsan leváló – átalakítási stratégiája. Tanulságos nyomon követni, hogy főként éppen az alulról jövő társadalmi nyomások hatására mitől változott rövid idő alatt az eredetileg korlátok közé tervezett átalakulás dinamikája. A balti szerzők munkáira hivatkozom, noha opponensem itt is alaptalanul állítja, hogy „kifejtés és hivatkozás nélkül maradt”³¹ ez a rész is.

Összefoglalóan: Ö. Kovács József a fő problémát abban látja, hogy az elemzés erősen formációs fókuszra nagyon közel kerül a politológiához, s ezáltal úgy tűnik, a társadalomtörténeti, gazdasági kérdéseket és az úgynevezett életvilágokat, a mindennapi drámát, szenvedést nem veszi figyelembe. A másik oldalon viszont a bírálat nem tartja a történetírás keretein belül elfogadhatónak a kreatív, irodalom-közeli nyelvhasználatot. A két elem kombinációjaként pedig a módszert valamelyest kísérletének tekinti, és az elemzést szeretné visszaterelni a tradicionálisabb történetírói megközelítések felé, a témát tekintve pedig főként a társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti, különösen az agrártörténeti aspektusok felé. Ehhez képest viszont a bírálat maga is nem kevés filozófiai és főként irodalmi művet ajánl, illetve a bíráló szóhasználata, analógiái is több esetben metaforikusak. Ugyanakkor a bírálatban számomra különösen zavarba ejtőek azok az állítások, utalások, amelyek nem követik a bírálendő mű valós tartalmait. Nem megalapozott több olyan állítás, amelyek kifejtetlenségre vagy nem elegendő hivatkozásra utalnak. A bíráló olyan szakértői munkákat is hiányol, amelyek valójában nem hiányoznak, rosszul idéz a könyvemből mondatot, amiből arra lehet következtetni, hogy öt szóból kettő ismétlődését nem tartanám problémának.³² A magyar rendszerváltozás feldolgozását a nőkre vonatkozó egyetlen mondattal azonosítja. Nem érthető az a feltételezés, hogy a *korporációs parabolaív* miért ne lehetne a szerző által javasolt fogalom. Ezekkel kapcsolatban reflexióm az, hogy minden bírált mű szerzője nyilvánvalóan kíváncsi a szakmai reflexiókra, javaslatokra, ugyanakkor érthetően igényli a jóhiszeműséget, az inszinuálás felé hajló állítások kerülését is.

Keretes szerkezetként visszatérek Majtényi György reflexióira, felvetéseire. Ő úgy látja, főként textusok és ideológiák mentén értelmezem a modellt. Egyfelől köszönöm ezt az észrevételt, mivel érvelésemnek valóban lényegi eleme a politikai gyakorlat és a percepció kapcsolata. Utóbbi arra is utal, hogy az ideológiát a szokásosnál tágabban értelmezem: világértelmezésként, stratégiai és elméleti gondolkodásként is, valamint politikai nyelvként mindenkor sajátos dialektusokkal. Mindazonáltal ezek hozzá vannak kapcsolva a globális, intézményi, társadalmi, eseménytörténeti kontextusokhoz, enélkül reflektálatlanul keresgélném, vajon mi is történt. Az ideológia metamorfózisáról szóló fejezetben erről is beszélek.

Az ideológia és a vezetők szerepét illetően: semmiképp sem gondolom, hogy a rendszer döntően személyektől függően változott volna, sokkal inkább mindkettőt a körülmények nyomása formálta. A vezetőket ezért nem karizmatikusnak írom le, inkább azt igyekeztem

³⁰ Melvyn Leffler–Odd Arne Westad (eds.) *The Cambridge History of the Cold War. Vols. 1-3.*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

³¹ Ö. Kovács József: *Bírálat*, 17.

³² „valamikor megszerzett hadizsákmányként megszerzett térség”. Ö. Kovács József: *Bírálat*, 17. Az eredeti mondat valójában: "A valamikor hadizsákmányként megszerzett térség kikényszerített csatlakozását kezdte felváltani egy hosszú távra szóló, kvázi szövetségi, belső mechanizmusait tekintve szofisztikáltabb integrációs forma." Kalmár: *Korporatív*, 167.

érzékelteni, hogy a körülmények termelik ki őket, és nem fordítva: a „megfelelő” vezetők (vízióval rendelkezők) sajátja, hogy ők „időben vannak”, nem annak ellenére. Nem szükséges kiművelt birodalmi vezetőnek lenniük ahhoz, hogy politikusként megfelelő érzékkel vagy akár víziókkal rendelkezzenek, s a maguk világában akár sikeresek is legyenek. Leninről azonban reálisan feltételezhetjük, hogy foglalkozott teoretikus kérdésekkel. Jogot végzett értelmiségi volt, nagyon sok stratégiai-politikai szöveget írt, ismerte a nyugati szerzők elméleti munkáit, s az ezekhez kapcsolódó alternatív globalizációs jövőképe a Nyugat technológiai követésére nem számított egyedülálló víziónak, legfeljebb feltűnő következményei voltak. Sztálint valóban elsősorban a hatalomtechnika foglalkoztatta, de egy birodalomnál ez nem kevés, sőt elsődleges. Ha alábecsüljük a diktátorok hatalmi ösztöneit, különösen a birodalmiakat, akkor lemondunk a racionális tájékozódás lehetőségéről. A professzionális értelmezést azonban kétségtelenül nehezíti az a mindenkori kihívás, hogy feloldhatatlan feszültség van a személyes tapasztalat és a morális igény, valamint a történelmi nagymozgások személytelensége között. A már említett Hanna Arendt éppen ezt a felismerést írta le, amikor az Eichmann-jelenséget meg akarta érteni. A korabeli kritikák állításával szemben valójában a legkevésbé sem volt megbocsátó vagy személytelen, de az ő leírása volt az egyik legrémisztóbb. Azt emelte ki, hogy a történelem és benne az egyén is követhet olyan „banális”-nak látszó utakat, amelyek a maguk idejében „rendszerkompatibilisek”, morálisan ugyanakkor nehezen felfoghatók. Friedrich Hayek kulturális evolúciós elmélete hasonlót mond: egy rendszernek/csoportnak nem kell morálisnak lenni ahhoz, hogy evolúciósan legalábbis egy ideig sikeres legyen. (Még azt sem zárta ki teljesen, hogy nem önmozgató rendszerek is lehetnek evolúciósan túlélők, csak erre kevés esélyt látott.)³³ A 20-21. század egyik kiemelt formációs kérdése pedig éppen az, hogy ezeknek a nehezebben leírható rendszereknek mekkora a túlélési esélye, evolúciós fejlődési potenciálja. A történelmi előzmények dinamikájának megértése talán adhat a megértéshez némi támpontokat.

Majtényi György szerint történetírói személyességből viszont jobb lenne a több, mert megnyugtatóbb és ugyanakkor polemikusabb is lenne, s a globalizációs átfogó felvetések meggyőzőbben hatnának. Úgy gondolom, a személyesség önmagában nem garancia sem a szöveg nyitottságára, sem a zártságára. A személyesre talán valóban könnyebb reflektálni, ugyanakkor be is határolja azt, hogy mihez is szeretném „megnyerni” az olvasót. A személytelenebb megfogalmazás nagyobb teret engedhet a különböző értelmezéseknek, kérdéseknek, ahogyan ezt az opponensi vélemények is jól mutatják. Másfelől: ebben a munkában a cél nem a személyes, hanem éppen a személytelen mozgások érzékeltetése volt, még ha olykor nyugtalanító is ennek a nézőpontnak a hűvössége. Másfelől viszont többféle módon vagyok jelen „személyesen” is a szövegben. Egyfelől a narratívából érzékelhetőek morális, társadalom-, és történelemfilozófiai preferenciáim, olykor ezekre (kicsit következtlenül) személyes megjegyzésekkel direkt módon is utalok. Ö. Kovács József például szóvá is tette, hogy a demokráciát viszonyítási pontként értelmezem.

A szaknyelv használatát illetően Majtényi György azt emeli ki, hogy a mű önmagába zárt fogalmi univerzumot alkot, amelyet nem mindig könnyű értelmezni, bár ő is jelezte, hogy a kontextusok és a végjegyzetek segítenek ebben. Ezek az észrevételek elgondolkodtatnak, és a jövőbeni munkámban orientálóak lesznek. A nyelvhasználattal kapcsolatos megfontolásaimról már korábban beszéltem, most még annyit jeleznék itt, hogy ha egy mű saját fogalmi rendszert alkot, azzal eleve reflektál a korábbiakra, s így alapértelmezetten kiteszi magát az interpretációknak és ellen-narratíváknak, akkor is, ha nem direkt módon polemizál. A jelenkor kérdéseire szorosan kapcsolódó teória szintén biztosan nyitott kérdésekbe fut bele. A

³³ Hayek, *A végzetes önhittség*.

globalizáció hatása, irányai különösen ezek közé tartoznak; még jósolni is nehéz akár a nem túl távoli kimeneteket is. Mindezek együtt hagynak mozgásteret a különböző diskurzusok számára, sőt, nemcsak hagynak, de feltehetően eltérő értelmezéseket is inspirálnak. Ez a megközelítés nem a mindentudásra utal, inkább olyan módszer, ami eleve vonzza a különböző egyéni értelmezéseket.

Majtényi György is utalt arra, hogy egyszerűbb fogalmak megkönnyítenék a felhasználást az oktatásban. Egy így van, ugyanakkor tapasztalatom szerint hallgatóim valóban meglepően pontosan interpretálják ezeket a szövegeket, ami jó. Ezzel együtt a Majtényi György által felvetett javaslatok egy részével meg tudnék barátkozni. A *villamosítást* el tudom fogadni magyar megfelelőként. Elfogadom, hogy a szuverén demokrácia jelzőjét nem szükséges idézőjelbe tenni, ha a demokrácia szó előtt a népi vagy az liberális jelzőket sem. (Ez esetben már csak a demokrácia jelzősíthetősége marad teoretikus kérdés.) A *szovjet variáns* fogalmat viszont megtartanám, mert rövidebb, tömörebb, mint a *szovjet változat*. Bekalkulálom azt is, hogy a szovjet önmagában is idegen szó.

A *konzolidációs plató* kifejezésnek szerintem van értelme, mivel a konzolidáció a rendszerek formálódásának kritikus eleme. Egyáltalán nem mindegy, hogy mikor éri el a konzolidáció azt a pontot, amikor a rendszer egy ideig már tud azon a szinten és azok között a keretek között többé-kevésbé stabilan működni, és mikor kezd ez felbomlani. Ugyanígy lehet válságplató is, ami után elindul egy konzolidációs szakasz, vagy nem. Ezek ismerete fontos. Örülök, hogy a bírálókat szerintem főlegesen magyarázni a mikro és makro közti különbséget, nem mindenki látja így.

Király nélküli abszolutizmusokról érdemes lehet beszélni, mert ez a fogalom rávilágíthat, hogy a végrehajtó hatalomban keletkezik egy vákuum, amit ezek a modern autoriter rendszerek sajátosan töltenek be; lényegileg abszolutisztikusan, de modern formációs elemekkel és ideológiákkal keveredve. A rokontalan—nemrokontalan felvetések bevezetése épp azért lehet érdekes ezekre a rendszerekre, mert kiemelheti azokat a közös jellemzőket, amelyek másfél évszázad központosító formációit más halmazati metszetekben láttatják, s közelebb vihetnek a mai sokasodó hibridrendszerek megértéséhez.

A bírálókat egy másik megjegyzése a poszt-szovjet rendszerek értékeléséhez kapcsolódva eufemisztikusnak látja a kelet-közép-európai kimeneteket az „érhetik kritikák” kifejezést. Ezt elfogadom, noha a viszonyok még képlékenyek, a régió rendszerfejlődése nem homogén, így nehéz kategorikusan fogalmazni. Ezzel együtt más összegző kifejezés talán valóban jobb lenne. Különösen, mert egyetértek opponensemnek azzal a megállapításával, hogy a Breszt-Litovszk típusú erőakkumuláló időnyerés ma is szorongató kérdés.

A megközelítés egészét tekintve: a bírálókat szerintem mintha a saját jelenbeli perspektívámból következtetnék visszafelé. Számomra érdekes az, hogy egyik olvasat szerint nem távolodom el eléggé, a másik szerint túlságosan is. Bizonyos értelemben törekedtem is valami ilyen kettősségre. Egyfelől egytértek azokkal a történeti megközelítésekkel, amelyek hangsúlyozzák minden korszak saját egyedi jellegzetességeit. Másfelől nem csak a jelenből, hanem még a jövő felől is igyekezem visszakövetkeztetni, pontosabban ezek között az időbeli ívek között összekötő vonalakat keresni. Az elsődleges kutatói céloom az volt, hogy kövessem egy 20. századi modell politikai szerkezetében végbemenő hibridizációs tendenciákat. Személyesen pedig különösen érdekel, hogy legyőzhető-e a modern központosító trendek, vagy folytatódnak új nevekkkel, új módszerekkel, s hogy a világ demokratikus berendezkedésű országai miként tudnak reagálni ezekre. Azaz a szükségszerű érintkezésekben és részben az elkerülhetetlen konfliktusokban a demokráciák milyen mértékben erodálódhatnak. Ezek a

kérdések még nyitottak, számomra pedig egyfelől szakmai dilemmák, másfelől morális, személyes aggodalmak is.

Opponenseimnek a konstruktív véleményeket, reflexiókat köszönöm, a következő munkáimban ezeket mindenképpen megfontolom.

Kalmár Melinda

Budapest, 2024. 04. 03.